

ДЕМУЗ Інна,

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу науково-методичної роботи та реферування Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН (м. Київ)

demuz_inna@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5936-2386>

Researcher ID:

<https://publons.com/researcher/1780609/inna-id-demuz/>

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: ТИПОЛОГІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Метою статті є кількісний і якісний аналіз усього масиву сільськогосподарських громадських об'єднань, які функціонували в межах Російської імперії, зокрема на теренах України, в XIX – на початку XX ст., та виокремлення відмінних між собою за назвою (юридичним статусом) угруповань аграріїв. Методи і принципи дослідження – проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий, джерелознавча критика; застосування соціокультурного підходу, мережевої моделі науки та інституційного підходу до аналізу історії науки.

У статті розглянуто питання приналежності товариств до категорії наукових, у результаті чого встановлено, що сільськогосподарські громадські об'єднання не є класичними науковими товариствами на відміну від інших галузевих товариств (природничих, технічних, гуманітарних), а належали, у першу чергу, до кооперативних організацій, враховуючи їхню наближеність до практично-виробничих потреб селянства.

Встановлено, що сільськогосподарські товариства XIX – початку XX ст. – одна з форм галузевих асоціацій, що виникали з ініціативи приватних осіб (вчених та землевласників), діяли за принципом саморегулювання, мали за мету розвиток агрономічної науки, фахової сільськогосподарської освіти та літератури, а також сприяли підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва.

З'ясовано, що сільськогосподарські об'єднання не були однорідними і відрізнялися між собою за масштабом діяльності, назвою, юридичним статусом, майновим складом членів товариств, ініціаторами створення та іншими ознаками. Запропоновано наступний поділ угруповань аграріїв за назвою (юридичним статусом): сільськогосподарські товариства культурно-просвітницького (наукового) спрямування; сільськогосподарські товариства комерційного спрямування; асоціації (спілки) сільськогосподарських виробників; комерційні відділи при сільськогосподарських товариствах; селянські союзи; артілі. Прослідковано ключові відмінності та особливості функціонування зазначених груп сільськогосподарських громадських об'єднань XIX – початку XX ст.

Ключові слова: *сільськогосподарські громадські об'єднання; сільськогосподарські товариства; землеробські синдикати; артілі; селянські союзи; кредитні, споживчі та позичково-ощадні товариства; кооперативні організації.*

AGRICULTURAL NON-GOVERNMENTAL ASSOCIATIONS IN UKRAINE OF THE XIX – EARLY XXth CENTURIES: TYPOLOGY AND FEATURES OF FUNCTIONING

The purpose of the article is a quantitative and qualitative analysis of the entire array of agricultural public associations that functioned within the Russian Empire, in particular on the territory of Ukraine, in the 19th – early 20th centuries, and the identification of agrarian societies that differ from each other by name (legal status). Methods and principles of research – problem-chronological, comparative-historical, descriptive, source criticism; application of the chain model of science and institutional approach to the analysis of the history of Ukrainian science.

The issues of their belonging to the category of scientific societies are considered. It has been established that agricultural public associations were not classical scientific societies, unlike other sectoral societies (natural, technical, humanitarian), but belonged, first of all, to cooperative organizations, taking into account their proximity to the peasantry practical and production needs.

It was found that agricultural associations of the 19th – early 20th centuries are one of the form of sectoral associations that arose at the individuals' initiative (scientists and landowners) and acted on the principle of self-regulation. They were aimed at the development of agronomic science, professional agricultural education and literature, and also contributed to the increase in the efficiency of agricultural production.

It was established that agricultural societies were not similar and differed in range activity, name, legal status, association members' property, by establishment initiators and other features. The following division of agriculturalists groups by the name (legal status) has been proposed: agricultural societies of cultural and educational (scientific) direction; commercial agricultural companies; associations (unions) of agricultural producers; commercial departments at agricultural

companies; peasant unions; agricultural cooperatives. The key differences and features of the functioning of these groups of agricultural public associations of the 19th – early 20th centuries are traced.

Key words: *agricultural public associations; agricultural societies; agricultural syndicates; artels; peasant unions; credit, consumer and savings and loan societies; cooperative organizations.*

Постановка проблеми. Громадські об'єднання різного штибу протягом усього періоду існування формували й наразі формують густу сітку суспільних комунікацій. Основним орієнтиром у розумінні відмінностей між організаціями виступає законодавство, яке чітко регламентує зміст та умови їхнього функціонування. Специфіка кожної громадської організації залежить від мети її діяльності, функцій, які вона виконує, категорії осіб, на які вона орієнтована. Серед громадських організацій XIX – початку XX ст. важливе місце займали різноцільові товариства, – наукові, благодійні, суспільно-політичні, виробничі тощо. Розробка типологій та класифікаційних схем громадських об'єднань зазначеного періоду, у тому числі сільськогосподарських, є актуальним дослідницьким завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана стаття є продовженням досліджень автора про сільськогосподарські товариства, тому з детальною історіографією проблеми (до 2014 р. включно) можна ознайомитися у монографії [див.: 6]. За останні роки вітчизняна історіографія поповнилася фактологічними дослідженнями про функціонування тих чи інших товариств: Південно-Російського товариства заохочення землеробства і сільської промисловості (А. Бурдак) [2], Київського агрономічного товариства (Т. Таранцова) [19], Київського товариства сільського господарства, Волинського товариства хмелярства (М. Лисенко) [10-12]. Крім того, з'явилися фундаментальні узагальнюючі праці з історії сільськогосподарської дослідної справи в Україні (В. Вергунов) [3] та кооперативного руху на Волині (В. Вісин) [4], у яких проаналізовано діяльність наукових і кооперативних аграрних об'єднань. Проте у згаданих працях не виокремлено типологію та

особливості функціонування сільськогосподарських осередків залежно від їхнього юридичного статусу, що підсилює наукову новизну цієї статті.

Метою статті є кількісний і якісний аналіз усього масиву сільськогосподарських громадських об'єднань, які функціонували в межах Російської імперії, зокрема на теренах України, в ХІХ – на початку ХХ ст., та виокремлення відмінних між собою за назвою (юридичним статусом) угруповань аграріїв. *Завданнями дослідження* визначено: аналіз запропонованих дослідниками класифікаційних схем поділу сільськогосподарських товариств; розробка авторської класифікації угруповань аграріїв за назвою об'єднання (юридичним статусом); з'ясування особливостей функціонування і основних напрямів діяльності асоціацій як форми самоорганізації громадян, – у даному випадку сільськогосподарських товаровиробників, землевласників і вчених-аграріїв.

Методи і принципи дослідження – проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий, джерелознавча критика; застосування соціокультурного підходу, мережевої моделі науки та інституційного підходу до аналізу історії науки.

Результати дослідження. Згідно проекту «Гражданского уложения» за 1899 р. товариство визначалося як «схвалене владою об'єднання, що складалося мінімум із семи осіб, які, не маючи на меті отримання прибутку, обирали предметом своєї діяльності благодійність, розваги (клуби, суспільні зібрання), розвиток наук, мистецтва, фізичних сил і спритності (спорт) та інші загальнокорисні цілі» [5, с. 551-552.]. Відомий дослідник історії громадських організацій О. Степанський вважав товариства добровільними, самокерованими, оформленими належним чином формаціями громадян, що регулярно діяли з метою досягнення певних політичних, соціально-економічних і культурних цілей невиробничого й некомерційного характеру [18].

Згідно енциклопедичного словника Брокгауза–Єфрона, товариства ХІХ – початку ХХ ст. класифікувалися на: благодійні; наукові; товариства

взаємодопомоги; споживчі; офіційно дозволені й таємні. Крім того, дослідниками запропонована наступна розширена класифікація:

1) товариства публічно-правові – товариства, які були органами місцевого (міські товариства, земства) чи станового самоуправління (товариства дворянські, купецькі, міщанські, волосні, сільські, ремісничі цехи);

2) товариства приватно-правові, розділені на кілька категорій:

2.1) товариства, створені з метою розвитку господарської сфери (виробничих відносин) – підприємницькі союзи, акціонерні товариства, командитні товариства, артілі, поземельні селянські товариства – мали кілька підкатегорій:

а) товариства, засновані на засадах взаємодопомоги:

товариства взаємної допомоги (або допоміжні каси),

товариства взаємного кредиту,

товариства взаємного страхування,

споживчі товариства,

позичково-ощадні товариства,

кредитні товариства,

товариства заохочення землеробства й сільської промисловості (останні кваліфіковані одночасно і як споживчі товариства (мали ціллю сприяння сільським господарям певного регіону у придбанні за вигідними цінами продуктів споживання і промислових товарів), і як торговельні об'єднання (мета – вигідний збут сільськогосподарської продукції своїх членів). Ці товариства ще називали сільськогосподарськими синдикатами [14, с. 610.];

б) товариства, які ставили за мету поширення прикладних знань і вдосконалення способів виробництва, а також охорону економічних інтересів (більшість сільськогосподарських товариств як загальних, так і галузевих – напр., Російське товариство взаємного сприяння виноробів і виноторговців (Санкт-Петербург); Товариство виноробів і садівництва Ялтинського повіту; Російське товариство акліматизації тварин і рослин (Москва); Південно-російське товариство акліматизації (Харків); товариства шовківництва,

бджільництва, птахівництва, скотарства, плodівництва, садівництва, вівчарства, лісні, товариства скакові та кінського бігу, мисливські. До цієї категорії належала також велика кількість й інших товариств для сприяння розвитку окремих народногосподарських галузей – фотографічні, електротехнічні, поширення комерційних знань, художньо-промислової освіти, жіночої освіти тощо) [14, с. 611];

2.2) товариства, метою яких був розвиток духовної сфери:

а) товариства, створені з метою морального виховання населення (сюди належали релігійні, товариства тверезості, благодійні, які, напр., займалися опікою над тваринами, вирішенням соціальних проблем неповнолітніх, сиріт, бездомних, звільнених з в'язниць, та інших категорій);

б) товариства, створені з метою розумового й естетичного розвитку населення, розповсюдження просвіти, науково-популярних знань, заохочення до мистецької сфери. У цій групі виділено ще 2 підгрупи: 1) товариства, що прагнули до поширення освіти шляхом облаштування шкіл, народних читань і читалень, видання й поширення корисних книг, товариства, які лише розробляли теоретичні питання виховання (педагогічні товариства), або, окрім теорії, займалися й практичним покращенням виховання (Фребелівські товариства); 2) товариства, які допомагали розвитку мистецтва (літературні, театральні, музичні, хudoжні, архітектурні) й науки (відповідно, за галузями знань – антропологічні, археологічні, астрономічні, географічні геологічні, ентомологічні, історичні, математичні, медичні, мінералогічні, природничі, психологічні, фізико-хімічні, філологічні, юридичні тощо) [14, с. 612];

2.3) товариства, метою яких було сприяння фізичному розвитку населення (товариства охорони здоров'я, фізичного розвитку, різних видів спорту, благодійні, які займалися соціальними питаннями);

2.4) товариства надання допомоги поділялися на 2 групи:

а) товариства, які ставили ціллю надання допомоги без винятку усім категоріям, які цього потребували (Товариство Червоного хреста, пожежні товариства тощо);

б) *товариства надання допомоги бідним (або благодійні товариства)* – «людинолюбиві» товариства, патріотичні, для допомоги бідним літераторам і вченим, переселенцям, бідним жінкам, товариства сприяння жіночої праці, товариства колишніх вихованців навчальних закладів тощо [14, с. 613, 614].

Сільськогосподарські товариства є одними з безлічі видів громадських організацій, які функціонували в Російській імперії, зокрема на теренах України, в XIX – на початку XX ст. Досліджуючи протягом тривалого періоду різногалузеві та різноцільові товариства, ми дійшли висновку, що сільськогосподарські товариства не є класичними науковими товариствами на відміну від інших галузевих товариств (природничих, технічних, гуманітарних), а належать, у першу чергу, до кооперативних організацій. Підтвердженням цьому є визначення наукового товариства як некомерційного добровільного об'єднання спеціалістів, діяльність якого спрямована на розвиток окремих галузей науки, техніки, виробництва та культури, поширення наукових знань серед населення (визначення авторське). А ми знаємо, що сільськогосподарські товариства, поряд із поширенням передових агро-економічних знань, переслідували й комерційні цілі зі збуту та виробництва сільськогосподарської продукції.

Крім того, якщо розглядати процес утворення сільськогосподарських товариств з точки зору інституціоналізації науки на теренах України, то наразі це питання залишається спірним. Вважаємо, що чіткого поділу між кооперативною і просвітницько-популяризаційною (науковою) роботою в діяльності тогочасних сільськогосподарських угруповань не було, що зумовлено процесом інституціоналізації науки, який, скажімо, в природничій і технічній галузях проходив швидше, а в аграрній – через наближеність до практично-виробничих потреб селянства – значно повільніше. Тому розмежувати переважаючий напрям діяльності сільськогосподарських товариств України XIX – початку XX ст. – комерційний, культурно-просвітницький чи науковий – складно, хоча в літературі наразі утвердилася думка про існування в зазначений період кількох сільськогосподарських суто

наукових товариств: *Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії, Київське агрономічне товариство, Київське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, Полтавське товариство сільського господарства, Харківське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості.*

Повністю поділяємо думку, чи не вперше висловлену Н. Чайкою у дисертаційному дослідженні, що перші сільськогосподарські товариства (а це були об'єднання вчених-аграріїв, що виникали у столичних і великих містах губерньського значення, віддалених від сільськогосподарських центрів і, відповідно, практичних потреб сільського населення) більше займалися розв'язанням організаційних і науково-просвітницьких завдань. Підтвердженням цієї тези є висновки одного з дослідників історії сільськогосподарських товариств Російської імперії С. Пахмана, який ще в 1855 р. окреслював завдання існуючих на той час угруповань: 1) збирання детальних свідчень про стан землеробства у всіх країнах або, головним чином, у регіонах діяльності товариств; 2) поширення сільськогосподарських знань у середовищі зацікавлених осіб; 3) наради членів товариств і сільських господарів з питань покращення способів ведення сільського господарства; 4) проведення дослідів і спостережень у сільському господарстві, особливо щодо нових знарядь і машин; 5) відслідковування сучасного розвитку сільськогосподарської промисловості в інших країнах; 6) видача нагород і премій за досягнення в галузі агрономії; 7) виставки сільськогосподарських знарядь і виробів; 8) активна співпраця між галузевими товариствами [1, с. 110-111].

Закономірно, що згодом з'явилася необхідність вирішення суто виробничих питань, тому поряд із загальними сільськогосподарськими товариствами виникали й інші за спрямуванням діяльності асоціації (спілки) сільськогосподарських виробників, метою яких було: сприяння місцевим сільським господарям у придбанні необхідних у сільському господарстві

предметів споживання і виробництва; допомога у збуті продуктів виробництва; видача позик тощо [21, с. 54].

У цілому ж зазначимо, що сільськогосподарські товариства XIX – початку XX ст. – одна з форм галузевих асоціацій, що виникали з ініціативи приватних осіб (вчених та землевласників), діяли за принципом саморегулювання, мали за мету розвиток агрономічної науки, фахової сільськогосподарської освіти та літератури, а також сприяли підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва.

Сільськогосподарські об'єднання XIX – початку XX ст. не були однорідними і відрізнялися між собою за масштабом діяльності, назвою, юридичним статусом, майновим складом членів товариств, ініціаторами створення та іншими ознаками. Класифікаційні схеми поділу сільськогосподарських об'єднань присутні в науковій літературі як імперського (напр., праці В. Морачевського [1; 11], І. Котельникова [9]), так і радянського (дослідження В. Степанського [18]) та сучасного (праці Н. Чайки [21], А. Пантелеймонченка [15], О. Єліної [7; 8]) періодів. Найбільш поширеними й розробленими у дослідженнях є класифікації сільськогосподарських товариств:

1) за основними напрямками діяльності: *загальні та вузькогалузеві (спеціальні)*;

2) за масштабом діяльності [21, с. 61, 62, 63]:

загальноросійські (імперські, міжрегіональні, центральні), діяли в масштабах усієї імперії та мали, як правило, статус імператорських і назву «всеросійських», «російських» (Всеросійське товариство цукрозаводчиків, Імператорське Російське товариство садівництва, Імператорське Російське товариство акліматизації тварин і рослин);

обласні – мали регіоном дії Південь Росії (Південно-Російське товариство заохочення землеробства і сільськогосподарської промисловості; Київський відділ Імператорського російського товариства рибництва і рибальства, Південно-Російське товариство бджільництва, Київське кустарне товариство, Імператорське Південно-західне товариство заохочення рисистого

кіннозаводства, Південно-західне скакове товариство, Товариство виробників і споживачів насіння цукрових буряків, Південно-західний відділ Імператорського Російського товариства птахівництва);

місцеві (регіон діяльності обмежувався губернією) – обслуговували губернію, повіт, групу повітів, частину одного чи кількох повітів, волость, село; це були об'єднання середніх та дрібних виробників. Такі товариства розділялися на зональні категорії: губернські, повітові, волосні, сільські.

Враховуючи напрацювання згаданих вище дослідників нами запропоновано власну класифікацію сільськогосподарських об'єднань Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. за назвою (юридичним статусом) угруповання:

1) *сільськогосподарські товариства культурно-просвітницького (наукового) спрямування («общества»)*. Це галузеві товариства, у діяльності яких поєднувалася наукова й культурно-просвітницька робота з обслуговуванням практичних потреб сільського господарства; першочерговим завданням мали вирішення суспільних питань, без отримання матеріальних прибутків. До цієї категорії належали товариства заохочення землеробства і сільськогосподарської промисловості, сільськогосподарські (землеробські) синдикати;

2) *сільськогосподарські товариства комерційного спрямування («товарищества»)*. Це суто торговельно-промислові (споживчі) сільськогосподарські об'єднання, створені виключно для задоволення локальних потреб сільського населення;

3) *асоціації (спілки) сільськогосподарських виробників* (товариства взаємної допомоги; товариства взаємного кредиту; товариства взаємного страхування; споживчі товариства; позичково-ощадні товариства; кредитні товариства);

4) *комерційні відділи при сільськогосподарських товариствах* (напр., при Мінському, Калишському, Ломжинському, Люблінському, Санкт-Петербурзькому сільськогосподарських товариствах);

5) *селянські союзи*, які носили переважно релігійний і політичний характер, намагаючись поряд із цим сприяти покращенню матеріального рівня сільського населення; від сільськогосподарських товариств відрізнялися тим, що членами союзів могли ставати виключно організації (товариства, артілі), а не фізичні особи;

б) *артілі* – одна з форм кооперативного руху, об'єднання представників певних професій для досягнення спільною працею господарської мети.

Звернемо увагу на відмінність у функціонуванні «товариществ» і «обществ», адже при перекладі цих понять з російської мови на українську відмінності осередків були знівельовані й у подальшому дослідники їх ототожнювали. «Общества» як культурно-просвітницькі об'єднання фахівців сільського господарства поступово перебирали на себе функції кооперативних установ із обмеженою відповідальністю. Сільськогосподарські ж «товарищества» – це конкретна, історично зумовлена форма сільської кооперації, проте на початку ХХ ст. на базі кооперативних організацій також велася просвітницька робота із суспільної агрономії. На цю обставину звернула увагу Н. Чайка: «досліджуючи питання створення угруповань у сільському господарстві, необхідно відмітити, що їхні назви російською мовою звучали зовсім по-різному: «общество» і «товарищество». Окремі сучасні дослідники, не беручи до уваги хибність довільного перекладу, уподібнювали ці назви. ... Аналогічність значень у перекладі може бути зовсім невинуватливою, позаяк сільськогосподарські «общества» мали значно більші функції, ніж виробничі чи кооперативні» [20, с. 87].

Нами також була з'ясована ще одна відмінність між «товариществами» і «обществами». Діяльність «товариществ» щодо придбання необхідного сільським господарям знарядь і збуту товарів, а також покращення стану господарств, згідно статуту, поширювалася виключно на власних членів, а «обществ» – загалом на сільськогосподарське населення усього регіону його діяльності. Крім того, члени «обществ» не мали майнових зобов'язань перед «обществом», на відміну від членів «товариществ», які відповідали своїм

особистим майном по зобов'язаннях останнього. Це робило «товарищества» більш кредитоспроможними порівняно з «обществами».

Окрему увагу звернемо на синдикати – різного роду союзи, створені задля задоволення матеріальних інтересів сторін; вони поділялися на сільськогосподарські, промислові, торговельні та змішані (звернемося до роз'яснення виключно першої групи). Сільськогосподарські синдикати носили змішаний характер як відносно особового складу, так і цілей; членами були не лише сільські господарі (великі й дрібні землевласники, орендарі), а також сільськогосподарські робітники та службовці. Крім профільних завдань сільськогосподарські синдикати ставили за мету завдання суспільного характеру. Наявність останньої обставини призводила до їх плутанини з сільськогосподарськими товариствами, які не носили професійного спрямування, та з суто політичними союзами сільських господарів, які не ставили завдань, притаманних синдикатам [16, с. 9].

Сільськогосподарські синдикати поділялися за видами, враховуючи:

а) галузь сільськогосподарської промисловості (синдикати землеробські, виноробів, маслоробів, тваринників та ін.);

б) район дії (місцеві, обласні, національні, міжнародні);

в) ступінь об'єднання (синдикати однієї чи кількох галузей сільського господарства);

г) склад учасників (синдикати великих і середніх землевласників, селянські, фермерські, змішані);

д) юридичний статус (офіційно зареєстровані, не зареєстровані, офіційно не заявлені);

е) ступінь відповідальності учасників (з обмеженою відповідальністю, з необмеженою, з обмеженою додатковою);

ж) спеціальні завдання, які були головною метою об'єднання (*сільськогосподарські синдикати т. зв. французького типу*, що задовольняли різного роду професійні інтереси сільських господарів; *сільськогосподарські товариства комерційного характеру*; *селянські союзи*, які носили переважно

релігійний і політичний характер, поряд із цим намагаючись усіляко підняти матеріальний рівень сільського населення) [16, с. 9]. Слід зазначити, що названі групи сільськогосподарських об'єднань мали організаційні та функційні відмінності.

Завданнями сільськогосподарських синдикатів були завдання як а) суспільного, так і б) комерційного характеру:

1) усунення торговельного посередництва у справі придбання членами синдикатів предметів, необхідних для сільського господарства;

2) усунення торговельного посередництва у відносинах між сільськими господарями та споживачами сільськогосподарської продукції шляхом організації безпосереднього збуту на внутрішніх і зовнішніх ринках, облаштування елеваторів тощо;

3) безпосередня переробка продуктів шляхом облаштування місць для забою худоби, млинів, хлібопекарень, винокурних заводів, льохів для зберігання вина, складів для сушки тютюну, хмелю, ячменю (таку функцію виконували також і товариства для збуту, а також спеціальні виробничі товариства для переробки продуктів скотарства (т. зв. «молочні»);

4) послаблення коливань у цінах на сільськогосподарські продукти шляхом облаштування загальних складів (сільськогосподарських магазинів) з продовольчими запасами;

5) організація продовольчих кредитів для членів шляхом облаштування власних кооперативних банків і кас;

6) сприяння членам у страхуванні їхніх господарств від нещасних випадків шляхом організації взаємного страхування чи угод зі страховими товариствами щодо пільгових умов страхування;

7) колективна охорона посівів від руйнівних природніх катаклізмів чи шкідників;

8) сприяння членам в їхній господарській діяльності шляхом придбання синдикатом для здачі у платне користування сільськогосподарських знарядь,

машин, облаштування лабораторій для аналізу продуктів, дослідних полів, зрошення, дренажу тощо [16, с. 10].

У діяльності сільськогосподарських синдикатів Російської імперії, на відміну від західноєвропейських, найбільш успішного розвитку набули операції з закупівлі покращених сільськогосподарських знарядь, машин і насіння; на момент виникнення (кінець XIX ст.) слабше розвивалася організація збуту і встановлення торговельних зв'язків з закордонними ринками. Подвійне спрямування діяльності землеробських синдикатів Російської імперії не чітко окреслювало їхній статус: частина з них схилилася до перетворення в суто торговельно-промислові об'єднання, діяльність яких була направлена на отримання членами вигідних грошових дивідендів; інша ж частина прагнула висунення на перший план суспільних функцій, без отримання матеріальних прибутків, тобто набуття статусу суто сільськогосподарських товариств з культурно-просвітницьким характером діяльності. Для прикладу, Київський землеробський синдикат, створений у 1892 р., поширював діяльність на Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Херсонську та Бессарабську губернії, маючи головне управління у Києві й окремі агенства в Миколаєві, Одесі й Кишиневі. Синдикат співпрацював з машинобудівними заводами, облаштовував насінневі станції та сільськогосподарські лабораторії для експериментів з насінням і удобреннями, друкував щотижневе видання. До його складу у 1895 р. входило 188 членів, у 1899 р. – 346 з 836 паями [16, с. 14, 15].

Що ж стосується третьої групи виділених нами сільськогосподарських об'єднань – це асоціації (спілки) сільськогосподарських виробників, до яких належать товариства взаємної допомоги; товариства взаємного кредиту; товариства взаємного страхування; споживчі товариства; позичково-ощадні товариства; кредитні товариства, то слід також пояснити особливості їхньої діяльності. Так, ці об'єднання, згідно їхніх статутів, ставили за мету сприяння своїм членам у здійсненні господарських операцій та придбання інвентаря шляхом видачі позик (кредитів) і взяття на себе посередницьких операцій у цьому напрямку. Обслуговуючи сільське населення, ці товариства, окрім

кредитної допомоги, спрямованої, головним чином, на фінансування землеробської праці, часто надавали й безпосередню допомогу сільським господарям. З цією метою ці кредитні кооперативи влаштовували сільськогосподарські склади, облаштовували прокатні й зерноочисні пункти, пункти племінної худоби, організовували сільськогосподарські читання і бесіди, комплектували галузеву літературу, скуповували зерно, яке здавали під заставу, навіть запрошували власний агрономічний персонал. Значного поширення набула також участь цих товариств у процесах постачання населення сільськогосподарським знаряддям і машинами [17, с. 16].

Членами кредитних і позичково-ощадних товариств могли бути сільські (хуторські та селищні), волосні та станичні товариства, а також артїлі й товариства певного регіону, які діяли на основі затверджених урядом статутів і склалися з сільських господарів, землеробів, ремісників і промисловців. При цьому, біржові артїлі, а також товариства, які переслідували виключно культурно-просвітні та благодійні цілі, не могли бути членами кредитних і позичково-ощадних товариств. Загальне зібрання кредитного чи позичково-ощадного товариства завжди мало чітко визначати категорію тих об'єднань, які підлягали кредитуванню (всі сільськогосподарські товариства регіону чи лише певна, конкретна, категорія товариств чи артїлей); граничну суму для кредиту різним категоріям тощо [13, с. 31, 32].

Поява перших сільськогосподарських товариств у країнах Європи датується першою чвертю XVIII ст. (Шотландія, Ірландія, Швейцарія, Англія), а в межах Російської імперії – серединою вказаного століття, коли у Санкт-Петербурзі у 1765 р. засновано Імператорське вільне економічне товариство (початкова назва «Патриотическое общество для поощрения в России земледельчества и экономии», перейменоване згодом у «Вольно-экономическое общество к приращению в России земледелия и домостроительства»). У подальшому виникли Імператорське Ліфляндське загальнокорисне товариство в Дерпті (1796 р.), Естляндське економічне товариство (1808 р.), Філотехнічне товариство в Харкові (1811 р.), Московське товариство сільського господарства

(1820 р.), Білоруське вільне економічне товариство у Вітебську (1824 р.), Товариство сільського господарства Південної Росії в Одесі (1828 р.), Товариство заохочення лісового господарства (1832 р.), Закавказьке товариство заохочення сільської і мануфактурної промисловості й торгівлі (1833 р.), Російське товариство любителів садівництва у Москві (1835 р.); у 1839 р. засновано перші в Російській імперії сільськогосподарські товариства з районом діяльності в одну губернію – Казанське економічне товариство, Курляндське, Естляндське і Ярославське сільськогосподарські товариства, а також з районом діяльності в один повіт – Гольдингенське сільськогосподарське товариство [1, с. 104, 105.].

Згідно статистичних повідомлень Департаменту землеробства, чисельність сільськогосподарських об'єднань у Російській імперії до 1861 р. досягла 30 загальних і спеціальних (вузькофахових) товариств; до кінця 1870-х рр. – уже 84; до 1900 р. – 310; у 1911 р. – 3 103; на початок 1915 р. – 5 795 [1, с. 105; 17, с. 1]. Проте, якщо до цієї кількості додати ще 1 669 статутних і 2 500 договірних сільськогосподарських кредитних товариств і артілей, 10 687 кредитних, 3 811 позичково-ощадних, близько 12 000 споживчих товариств, то кількість усіх кооперативних сільськогосподарських об'єднань Російської імперії станом на 1 січня 1915 р. становила 36 500 одиниць [17, с. 16, 17]. Серед українських губерній за кількістю товариств лідирував Малоросійський край (Полтавська, Харківська, Чернігівська губ.) – 583 товариства, у Новоросійському (Херсонська, Катеринославська, Таврійська губ.) нараховувалося 383 товариства, на останньому місці Південно-Західний (Київська, Волинська, Подільська губ.) – 159 товариств [17, с. 7].

Зі згаданих 5 795 сільськогосподарських товариств у 1915 р. зареєстровано 4 925 загальних і 870 спеціальних. Як видно з табл. 1, серед спеціальних переважали товариства бджільництва, тваринництва (зокрема конярства та кінного спорту, козівництва тощо), а також садівництва, городництва, хмелярства і виноградарства.

Таблиця 1

Кількість спеціальних сільськогосподарських товариств Російської імперії у 1911 та 1915 рр.

(складено автором на підставі [17, с. 2])

<i>Спеціальність товариства</i>	<i>1911 р. (кількість)</i>	<i>1915 р. (кількість)</i>
Бджільництво	172	277
Тваринництво і молочне господарство у тому числі:	45	203
а) скотарство і молочне господарство;	9	14
б) конярство і кінний спорт;	4	130
в) козівництво;	32	50
г) кролівництво	0	9
Садівництво, городництво, хмелярство та виноградарство	107	148
Птахівництво	55	107
Рибництво і рибальство	48	58
Сільськогосподарське винокуріння	6	27
Товариства акліматизації та любителів природи	9	20
Поширення сільськогосподарських знань	14	11
Лісове господарство	7	6
Сприяння кустарній промисловості	5	6
Ентомологія	1	2
Сільськогосподарська меліорація	0	2
Цукробурякова промисловість	0	2
Шовківництво	1	1
<i>Усього</i>	470	870

Дані табл. 2 засвідчують, що Полтавська губернія займала лідируючі позиції з усіх губерній Російської імперії за створенням сільськогосподарських товариств; у двадцятці лідерів були також Чернігівська, Катеринославська, Херсонська, Харківська губернії; значно скромніші показники за галузевими об'єднаннями мали Подільська, Київська, Таврійська, Бессарабська та Волинська губернії.

Таблиця 2

Кількість сільськогосподарських товариств у губерніях Російської імперії станом на 1915 р.

(взято із джерела [17, с. 6])

<i>Губернії та області Російської імперії</i>	<i>Всього с.г. товариств</i>	<i>У тому числі спеціальних с.г. товариств</i>
Полтавська	345	8
Пермська	248	23
Варшавська	212	8
Костромська	185	72
Ліфляндська	181	40

<i>Губернії та області Російської імперії</i>	<i>Всього с.г. товариств</i>	<i>У тому числі спеціальних с.г. товариств</i>
Вітебська	168	8
Новгородська	168	7
Вятська	163	24
Калишська	157	0
Петроковська	150	3
Люблінська	148	0
Петроградська	140	32
Чернігівська	134	7
Плоцька	132	0
Катеринославська	113	13
Вологодська	106	6
Херсонська	105	12
Харківська	104	8
Калужська	103	8
Келецька	102	0
Курляндська	100	26
Пензенська	100	9
Самарська	90	12
Ломжинська	89	0
Ярославська	89	18
Ковенська	88	7
Воронежська	85	21
Московська	81	32
Донська	76	16
Віленська	75	6
Нижньогородська	75	10
Псковська	75	17
Саратовська	74	15
Тамбовська	74	22
Подільська	72	8
Рязанська	72	11
Київська	70	28
Смоленська	67	7
Володимирська	66	25
Радомська	63	0
Тульська	63	18
Уфимська	60	13
Таврійська	58	18
Симбірська	54	16
Естляндська	48	7
Холмська	43	0
Казанська	42	25
Курська	42	10
Томська	40	12
Олонецька	35	3
Орловська	34	13
Тобольська	34	5

Продовж. табл. 2

<i>Губернії та області Російської імперії</i>	<i>Всього с.г. товариств</i>	<i>У тому числі спеціальних с.г. товариств</i>
Тверська	33	10
Акмолинська	32	7
Астраханська	32	23
Бесарабська	31	9
Єнісейська	28	0
Ставропольська	27	4
Кубанська	25	11
Іркутська	24	2
Мінська	23	3
Могилівська	23	6
Оренбурзька	21	7
Терська	20	11
Волинська	19	10
Сувалкська	19	1
Гродненська	17	4
Приморська	17	8
Тифліська	13	10
Уральська	12	4
Архангельська	11	2
Амурська	7	3
Кутаїська	7	2
Семирічинська	7	3
Чорноморська	7	3
Тургайська	5	1
Бакинська	4	2
Дагестанська	4	3
Забайкальська	4	2
Сир-Дар'їнська	4	3
Батумська	3	0
Єлизаветпольська	3	0
Самаркандська	2	1
Семипалатинська	2	2
Сухумська	2	0
Манчжурія	2	1
Єреванська	2	1
Якутська	2	0
Закаспійська	1	1
Карська	1	1
Ферганська	1	0
Усього	5 795	870

Згідно Відділу сільської економіки та сільськогосподарської статистики, кількість «товариществ» на 1913 р. складала 903 одиниці, а на 1 січня 1915 р. – 1 669 одиниць, причому, як видно з табл. 3, в українських губерніях їх

найбільше налічувалося у Подільській та Київській. Кредитні товариства, яких на 1 січня 1915 р. нараховувалося 10 687 одиниць, переважали у Херсонській (337), Волинській (333), Харківській (261), Бессарабській (247) та інших губерніях [17, с. 15]; позичково-ощадних товариств (на 1 січня 1915 р. нараховувалося 3 811 одиниць) найбільше функціонувало у Київській (184), Подільській (144), Бессарабській (138) губерніях [17, с. 15, 16].

Таблиця 3

Кількість «товариществ» у губерніях Російської імперії станом на 1915 р.

(складено автором на підставі [17, с. 15])

<i>Губернії та області Російської імперії</i>	<i>Кількість сільськогосподарських «товариществ»</i>
Ліфляндська	422
Варшавська	150
Вологодська	122
Курляндська	96
Люблінська	81
Естляндська	77
Холмська	51
Петроградська	39
Уфимська	37
Ломжинська	33
Подільська	32
Київська	30
Плоцька	25
Калишська	25
Пермська	24
Сувалкська	21
Кубанська	21
Херсонська	19
Ковенська	18
Петроковська	18
Радомська	17
Бессарабська	15
Волинська	15
Полтавська	15
Тамбовська	15
<i>Інші губернії мали менше 12 сільськогосподарських «товариществ»</i>	

Отже, сільськогосподарські товариства, які виникли на теренах Російської імперії в XIX ст., займаючись вирішенням однієї з головних проблем раціоналізації, – синтезом західноєвропейських інновацій у сільському

господарстві та національних традицій – виконували функцію помічника держави у впровадженні реформаторських ідей в середовищі консервативного імперського села. Практично всі дослідники сходяться на тому, що причинами появи сільськогосподарських товариств, є [19, с. 56; 21, с. 45, 49]:

1) *соціально-економічні*, зумовлені аграрною кризою 1870-х – 1880-х рр., пов'язаною з процесами товаризації, оренди землі, диспропорцією земельної власності та обезземеленням селян, що змушувало землевласників переходити на інтенсивні способи ведення господарства, впроваджувати у виробництво сільськогосподарські машини, досягнення аграрної науки, передовий галузевий досвід (цьому сприяли галузеві об'єднання шляхом організації виставок і випробувань сільськогосподарської техніки, популяризації знань, створення дослідних полів тощо); у подальшому – проведенням столипінської аграрної реформи, яка підняла на новий рівень патріотичні бажання громадян вивчати власні природні багатства, а, головне, – вживати вітчизняний продукт сільського господарства, а не імпортований; аграрна реформа пришвидшувала модернізаційні процеси на селі, стимулюючи розвиток агрономічних заходів і піднесення агрокультури;

2) *організаційно-економічні* – відсутність місцевих органів з координації сільськогосподарської діяльності (зокрема, в напрямку розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, конкуренції на європейських ринках, високих митних податків, ринку найманої праці, транспорту тощо) сприяли об'єднанню у галузеві товариства задля вирішення власних проблем;

3) *суспільно-культурні* – потреба в нових ефективних формах науково-просвітницької діяльності, популяризації освіти серед широких верств населення тощо.

Висновки дослідження. Основними напрямками діяльності сільськогосподарських товариств на теренах України XIX – початку XX ст. були: 1) *організаційний* – організація з'їздів, нарад, у яких брали участь представники міністерства, що впливало на прийняття відповідних рішень з боку владних структур; організація обстежень господарств регіону та

аккумуляція статистичних даних; ініціювання та організація конкурсів, виставок, випробувань знарядь праці, які сприяли поширенню досвіду та технологій серед господарств краю; 2) *економічний* – проявлявся у формі клопотань перед урядовими органами імперії, реалізація яких забезпечувала економічні перетворення в державній політиці: зниження акцизного збору; введення пільг на перевезення сільськогосподарських виробів; покращення насінневого матеріалу та удосконалення знарядь праці; напрацювання найбільш правильних способів ведення господарства шляхом організації дослідів із головними сільськогосподарськими культурами, методами їхньої обробки та поширення найбільш продуктивних з них тощо; 3) *науково-освітній* – втілювався через застосування у виробництві досвіду роботи дослідних закладів, нових методів ведення господарства; створення дослідних полів та станцій; обговорення на засіданнях передових здобутків у галузі культури землеробства; поглиблення наукових знань і проведення наукових досліджень; поширення сільськогосподарських знань у земських та парафіяльних школах, створення факультетів при вищих навчальних закладах тощо; 4) *просвітницько-популяризаційний* – популяризація в селянській масі через численні заходи (у тому числі й видавничу діяльність) інноваційних знань і передового досвіду щодо поліпшення врожайності полів за допомогою запровадження нової техніки та використання мінеральних добрив, більш досконалих методів обробітку ґрунту, застосування сівозміни тощо.

Виділено 6 груп сільськогосподарських об'єднань залежно від назви (юридичного статусу): 1) сільськогосподарські товариства культурно-просвітницького (наукового) спрямування; 2) сільськогосподарські товариства комерційного спрямування («товарищества»); 3) асоціації (спілки) сільськогосподарських виробників (товариства взаємної допомоги; товариства взаємного кредиту; товариства взаємного страхування; споживчі товариства; позичково-ощадні товариства; кредитні товариства); 4) комерційні відділи при сільськогосподарських товариствах; 5) селянські союзи; 6) артілі. Доведено, що, незалежно від юридичного статусу, усі галузеві громадські об'єднання

аграріїв виконували важливі функції задля розвитку сільської кооперації, поширення передових агро-економічних знань, підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва тощо.

Список використаних джерел та літератури

1. Агрономическая помощь в России / Под ред. В. В. Морачевского. Петроград: Изд-во Департамента земледелия, 1914. 653 с.
2. Бурдак А. А. Науково-організаційна діяльність Київської контрольної насінневої станції Південно-Російського товариства заохочення землеробства і сільської промисловості (1897-1919): дис... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 2019. 202 с.
3. Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. У 3 ч. / НААН, Нац. наук. с.-г. б-ка, Ін-т історії аграрної науки, освіти та техніки. Київ: Аграрна наука, 2018. Ч. 2. Науково-організаційні засади функціонування сільськогосподарської дослідної справи на теренах України (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.). 620 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 106).
4. Вісин В. В. Кооперативний рух на Волині у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст.: історичний аспект: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2015. 522 с.
5. Гражданское уложение. Проект Высочайше учреждённой Редакционной комиссии по составлению Гражданского уложения. Санкт-Петербург, 1899. Кн. 5, т. 4, гл. ХІХ (Учёные, благотворительные и иные общепользные общества).
6. Демуз І. О. Наукові товариства на теренах України ХІХ – початку ХХ ст.: полілог учених і епох. Монографія. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О. М., 2014. 681 с.
7. Елина О. Ю. Местные сельскохозяйственные общества: на пути к аграрной модернизации России. *Историко-биологические исследования*. 2012. Т. 4. №. 3. С. 34-63.
8. Елина О. Ю. Сельскохозяйственные общества России, 1765-1920-е годы: вклад в развитие агрономии. *Российская история*. 2011. № 2 (март-апрель). С. 27-45.
9. Котельников И. И. Сельскохозяйственные товарищества России в 1911 году и деятельность их по отчётам за 1910 год. Санкт-Петербург, 1912. 220 с.
10. Лисенко М. С. Волинське товариство хмелярства: маловідомі сторінки. *Гілея*. 2018. № 136. С. 102-105.
11. Лисенко М. С. Громадська діяльність Київського товариства сільського господарства (1876–1914 рр.). *Сумська старовина*. Суми, 2017. № 2 (51). С. 5-15.

12. Лисенко М. С. Діяльність Київського товариства сільського господарства з опису маєтків українських губерній (кінець XIX – початок XX ст.). *Гілея*. 2018. № 134. С. 22-26.
13. О кредитовании кредитными и ссудо-сберегательными товариществами обществ, товариществ и артелей. *Константиноградские сельскохозяйственные известия*. 1915. № 10. С. 30-34.
14. Общества // В кн.: Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Том XXI. Санкт-Петербург, 1897.
15. Пантелеймонченко А.О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04. Полтава, 1994. 200 с.
16. Синдикаты // В кн.: Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Том XXX. Санкт-Петербург, 1900. С. 8-22.
17. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год / Министерство Земледелия, Справочно-изд. бюро при деп. землед.; ред. В. В. Морачевский. Петроград: В. Ф. Киршбаума, 1916. 1115 с.
18. Степанский А. Д. Общественные организации России на рубеже XIX-XX веков. Москва, 1982.
19. Таранцова Т. О. Діяльність Київського агрономічного товариства (1909-1918 роки) у контексті розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.07. Київ, 2019. 220 с.
20. Чайка Н. Г. Утворення та основні функції науково-просвітніх та сільськогосподарських товариств на Україні в XIX – на початку XX століття. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. Полтава, 2004. № 2 (33). С. 84-88.
21. Чайка Н. Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.07. Київ, 2005.

References

1. Morachevsky, V.V. (Eds.). (1914). *Agronomicheskaya pomoshch v Rossii* [Agronomic assistance in Russia]. Petrograd [in Russian].
2. Burdak, A. A. (2019). *Naukovo-orhanizatsiyina diyalnist Kyivskoyi kontrolnoyi nasinnyevoyi stantsiyi Pivdenno-Rosiyskoho tovarystva zaokhochennya zemlerobstva i silskoyi promyslovosti (1897-1919)* [Scientific and organizational activities of the Kyiv Control Seed Station of the South-Russian Society for the Promotion of Agriculture and Rural Industry (1897–1919)]. Candidate's thesis. Kyiv [In Ukrainian].
3. Verhunov, V. A. (2018). *Istoriya silskohospodarskoyi doslidnoyi spravy v Ukrayini. U 3 ch. Ch. 2: Naukovo-orhanizatsiyini zasady funktsionuvannya silskohospodarskoyi doslidnoyi spravy na terenakh Ukrayiny (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [History of agricultural research work in Ukraine (Vols. 1-3). Part 2nd: Scientific and organizational principles of agricultural research work functioning in Ukraine (second half of the 19th – early 21st century)]. Kyiv [In Ukrainian].

4. Visyn, V. V. (2015). *Kooperatyvnyy rukh na Volyni u druhiy polovyni XIX – pershiy tretyni XX st.* [Cooperative movement in Volyn in the second half of the 19th – first third of the 20th century: historical aspect]. Doctor's thesis. Lutsk [In Ukrainian].
5. *Grazhdanskoe ulozhenie. Proekt Vysochayshe uchrezhdennoy Redaktsionnoy komissii po sostavleniyu Grazhdanskogo ulozhennya* [Civil Code. Draft of the Imperially established Editorial Commission for the preparation of the Civil Code]. (1899). Sankt-Peterburg, part. 5, vol. 4, ch. XIX (*Uchenye, blagotvoritelnye i inye obshchepoleznye obshchestva*). [(Scientists, charitable and other generally useful societies)] [in Russian].
6. Demuz, I. O. (2014). *Naukovi tovarystva na terenakh Ukrayiny XIX – pochatku XX st.: poliloh uchenykh i epokh* [Scientific societies in Ukraine in the XIX – early XX centuries: polylogue of scientists and eras]. Pereyaslav-Khmelnitskyi [In Ukrainian].
7. Elina, O. Yu. (2012). *Mestnye selskokhozyaystvennye obshchestva: na puti k agrarnoy modernizatsii Rossii* [Local agricultural societies: towards agrarian modernization in Russia]. *Istoriko-biologicheskie issledovaniya – Historical and biological research*, 4-3, 34-63 [in Russian].
8. Elina, O. Yu. (2011). *Selskokhozyaystvennye obshchestva Rossii, 1765-1920-e gody: vklad v razvitiye agronomii* [Agricultural societies of Russia, 1765-1920s: contribution to the development of agronomy]. *Rossiyskaya istoriya – Russian history*, 2, 27-45 [in Russian].
9. Kotelnikov, I. I. (1912). *Selskokhozyaystvennye tovarishchestva Rossii v 1911 godu i deyatelnost ikh po otchetam za 1910 god* [Agricultural partnerships of Russia in 1911 and their activities according to reports for 1910]. Sankt-Peterburg [in Russian].
10. Lysenko, M. S. (2018). *Volynske tovarystvo khmelyarstva: malovidomi storinky* [Volyn Hop Growing Society: little-known pages]. *Hileya*, 136, 102-105 [In Ukrainian].
11. Lysenko, M. S. (2017). *Hromadska diyalnist Kyivskoho tovarystva silskoho hospodarstva (1876–1914 rr.)* [Public activities of the Kyiv Society of Agriculture (1876–1914)]. *Sumska starovyna – Sumy antiquity*, 2 (51), 5-15 [In Ukrainian].
12. Lysenko, M. S. (2018). *Diyalnist Kyivskoho tovarystva silskoho hospodarstva z opysu mayetkiv ukrayinskykh huberniy (kinets XIX – pochatok XX st.)* [Activities of the Kyiv Society of Agriculture on the description of the estates of the Ukrainian provinces (late 19th – early 20th century)]. *Hileya*, 134, 22-26 [In Ukrainian].
13. *O kreditovanii kreditnymi i ssudo-sberegatelnyimi tovarishchestvami obshchestv, tovarishchestv i arteley* [On lending by credit and savings and loan partnerships to societies, partnerships and artels]. (1915). *Konstantinogradskie selskokhozyaystvennye izvestiya – Constantinograd agricultural news*, 10, 30-34 [in Russian].

14. *Obshchestva* [Societies]. (1897). *Entsiklopedicheskiy slovar F. A. Brokgauza i I. A. Efrona – Encyclopedic Dictionary of F.A. Brockhaus and I. A. Efron.* (Vols. XXI). Sankt-Peterburg [in Russian].
15. Panteleymonchenko, A. O. (1994). *Silskogospodarski tovaristva Ukraini: zarodzhennya, osnovni napryamki diyalnosti i znachennya (druga polovina XIX – pochatok XX st.)* [Agricultural societies of Ukraine: origin, main directions of activity and significance (second half of the XIX – beginning of the XX century)]. Candidate's thesis. Poltava [In Ukrainian].
16. *Sindikaty* [Syndicates]. (1900). *Entsiklopedicheskiy slovar F. A. Brokgauza i I. A. Efrona – Encyclopedic Dictionary of F.A. Brockhaus and I. A. Efron.* (Vols. XXX), (pp. 8-22). Sankt-Peterburg [in Russian].
17. Morachevsky, V.V. (Eds.). (1916). *Spravochnye svedeniya o selskokhozyaystvennykh obshchestvakh po dannym na 1915 god* [Reference information about agricultural companies as of 1915]. Petrograd [in Russian].
18. Stepanskiy, A. D. (1982). *Obshchestvennye organizatsii Rossii na rubezhe XIX-XX vekov* [Public organizations of Russia at the turn of the 19th-20th centuries]. Moskva. [in Russian].
19. Tarantsova, T. O. (2019). *Diyalnist Kyivskoho ahronomichnoho tovarystva (1909-1918 roky) u konteksti rozvytku silskohospodarskoyi doslidnoyi spravy v Ukrayini* [The activities of the Kiev Agronomic Society (1909-1918) in the context of agricultural experimental activities development in Ukraine]. Candidate's thesis. Kyiv [In Ukrainian].
20. Chayka, N. H. (2004). *Utvorennya ta osnovni funktsiyi naukovo-prosvitnykh ta silskohospodarskykh tovarystv na Ukrayini v XIX – na pochatku XX stolittya* [Formation and main functions of scientific-educational and agricultural societies in Ukraine in the XIX – early XX century]. *Visnyk Poltavskoyi derzhavnoyi ahrarnoyi akademiyi – Bulletin of the Poltava State Agrarian Academy.* Poltava, 2 (33), 84-88. [In Ukrainian].
21. Chayka, N. H. (2005). *Stanovlennya ta rozvytok naukovykh ustanov pry silskohospodarskykh tovarystvakh Pravoberezhnoyi Ukrayiny (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Formation and development of scientific institutions at agricultural societies of the Right Bank of Ukraine (second half of the XIX – the beginning of the XX century)]. Candidate's thesis. Kyiv [In Ukrainian].

Рецензенти:

Коцур Н.І., д.і.н., професор

Куйбіда В.В., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 27.10.2021 р.